

प्रकरण - ४

विश्वात्मक विचार : सात तत्त्वे

(१) जीव (२) अजीव (३) आश्रव (४) बंध (५) संवर (६) निर्जरा आणि (७) मोक्ष अशी सात तत्त्वे आहेत. जीव आणि अजीव यांचा परस्पर संयोग आणि वियोग यामुळेच संसारावस्था दिसून येते. संसाराला दुःखकारक म्हटले याचे कारण कर्म-पुद्गलांचा आत्म्याशी असलेला संबंध. जीवामध्ये जी वैभाविक शक्ती आहे ती कर्म-परमाणूंच्या आश्रवाला व बंधाला कारण होते. आश्रव आणि बंध ही दुःखाला आमंत्रण देतात व अनादि काळपासून या चैतन्यमय जीवाला संसारात भटकवितात. जीव आणि पुद्गलांचा संयोग हाच संसार होय. दुःखाची मालिका या संयोग संबंधातूनच निर्माण होतो.

जीव :

या तत्त्वाचे वर्णन आपण पाहिलेले आहे. सर्व धर्म-विवेचनाचा मूळ आधार 'जीवतत्त्व' च होय. या जीव-तत्त्वाच्या मौलिक गुणस्वरूपांचे कथन करू. जीवाला-शिवस्वरूपापर्यंत जाता येते, याची जाणीव जैन दर्शनाने अत्यंत स्पष्ट रूपाने दिली आहे. आज तरी जीवाला सांसारिक स्थिती त्याच्या मिथ्या-कल्पना, अज्ञान, प्रमत्तता, कोधादीविकार यामुळे झालेली असली तरी मुक्तीमार्गाचा प्रवासी हाच जीवात्मा आहे. आणि पुरुषार्थाच्या बळावर आत्माच्या अविनाशी, अनंत-सुखमय, चिदानंदमय स्थिती तोच प्राप्त करून घेणार आहे.

तत्त्वांची दोन रूपे :

आश्रव, बंध, संवर, निर्जरा, आणि मोक्ष या तत्त्वांचे विवेचन भगवंतांनी द्रव्यरूप आणि भावरूप अशा दोन प्रकारे केले आहे. हे विवेचनही मोठे शास्त्रशुद्ध दिसून येते. आत्म्याच्या ठिकाणी जी भाव-शक्ती आहे तिचा विचार वेगळा केला आहे. आणि भावशक्तीचे निमित्त घेऊन जे पौद्गलिक कर्म-परमाणू आत्म्याजवळ येतात, बंध पावतात किंवा सोडून जातात, त्याचा विचार द्रव्यरूपाने केला आहे. त्यामुळे मोक्षमार्ग समजायला अगदी सुकर झाला आहे. सर्व गहन-गूढ तत्त्वांचा सुस्पष्ट दार्शनिक विचार हे जैन धर्माचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य होय.

आश्रव -तत्त्व :

कर्मपरमाणूचे आत्म्याकडे येणे म्हणजे आश्रव होय. सतत भावविभावांच्या व मन, वचन, शरीराच्या संकल्प - विकल्पांच्यामुळे कर्म-परमाणूंची रीघ आत्म्याकडे लागलेली असते. आत्म्याच्या ज्या भावनांनी कर्मपरमाणू आत्म्याकडे येतात तो भावश्रव होय. आणि येणाऱ्या परमाणूंना द्रव्याश्रव म्हणतात. पुद्गलांच्या ठिकाणी स्वतःच्याच शक्तीमुळे कर्मरूप होण्याची पात्रता असते. त्यांच्या कर्मरूप होण्याला देखील द्रव्याश्रव म्हटले आहे. आश्रवामुळेच संसार आहे. या आश्रवाचे पुण्याश्रव आणि पापाश्रव असे दोन प्रकार केले आहेत. पुण्याश्रवाने चांगली गती, चांगली गोत्र, चांगले शरीर, सुख-संपदा, मान-मरातब, ऐश्वर्य व सुखोभोग प्राप्त होतात. याच्या उलट पापाश्रवाने नरक गती, तिर्यच गती, कुरुपता, दारिद्र्य, मानहानी, अपयश इ. प्राप्त होतात.

मिथ्यात्व - मूळ कारण^१

आश्रवाचे प्रमुख मिथ्यात्व आहे. शरीराला आत्मा समजणे, अधर्मावर श्रद्धा ठेवणे, खोटा देव, खोटा गुरु व खोटे शास्त्र यांना प्रमाण मानणे, वस्तूचे अनंत गुणात्मक स्वरूप असता ती एक - गुणात्मक मानणे, हिंसा, चोरी, असत्य भाषण, परस्त्रीसेवन व परिग्रह या पाच पापामध्ये सदैव प्रवृत्त असणे, त्रस जीवांच्या हिंसेसंबंधाने प्रमादी असणे, शरीर, ज्ञान, पूज्यत्व, कुल, जात, बळ, ऋद्धी, तप आणि शरीर यांचा व्यर्थ गर्व बाळगणे, परनिंदा व आत्मप्रशंसा करणे, गुणीजनांचा अनादर, निंदा आणि कुचाळकी करणे, व्यवसनाधीन असणे, या सर्व गोष्टीमुळे आश्रव होतो. वस्तु-स्वरूपासंबंधी स्पष्ट जाणीव होणे मिथ्यात्वामुळे शक्य होत नाही. सर्व मान्यताच मिथ्या होतात. कारण वस्तूकडे पहाण्याचा दृष्टिकोन हा स्व-पर भेदात्मक नसतो. जे 'स्व' नाही ते 'स्व' समजणे यामुळे मिथ्यात्व होते.

अविरती : दुसरे कारण

सदाचाराकडे प्रवृत्ती न होणे अविरती होय. चांगल्या गोष्टी न ऐकणे, न वाचणे किंवा त्याप्रमाणे आचरण न करणे अविरती होय. कधी कधी मानवाला हिताहित कळते. परंतु क्रोध, मान, माया, लोभ या चार कषायांचा किंवा हास्य, रती, अरति, खेद, भय, जुगुसा, व स्त्री-पुरुष -नपुंसक

या वेदांचा तीव्र उदय असतो. यामुळे व्रत घेण्याकडे, संयमी जीवन घालविण्याकडे तो प्रवृत्तच होत नाही. चारित्र्याकडे प्रवृत्ती न होऊ देणाऱ्या कषायांचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे आहे.

(१) अनंतानुबंधी कषाय :

अनंत संसारात भटकावयास लावणारा व आत्मस्वरूपाच्या ज्ञानाचा एक अल्पसा किरणही आंत प्रवेश होऊ न देणारा कषायांचा प्रकार म्हणजे अनंतानुबंधी क्रोध, मान, माया, आणि लोभ. दगडावरील खोल रेषेप्रमाणे हे कषाय म्हणतात.

१ जैन दर्शन (पं. महेंद्रकुमार) पा. २२६

(२) अ - प्रत्याख्यानावरण कषाय :

श्रावकाच्या दैनंदिन जीवनाला उन्नत बनविण्यास सदैव अडथळा करणारे हे कषाय होत. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, अपरिग्रह, ब्रह्मचर्य या पाच अणुव्रतांच्या धारणेत सदैव विघ्न आणणारे हे अप्रत्याख्यानावरण कषाय होत. व्रतपालनाचा पुरुषार्थ होऊ न देणे त्यांचे वैशिष्ट्य होय. मातीवरील रेषेप्रमाणे याची तीव्रता असते.

(३) प्रत्याख्यानावरण कषाय :

मुनींचे सकलचरित्र न होऊ देणारे हे कषाय होत. कसलाही सुयोग्य संयम यामुळे होत नाही. सूक्ष्मधुळीवर ओढलेल्या रेषेप्रमाणे या कषायांची मंदता असते.

(४) संज्वलन कषाय :

सुंदर व परिपूर्ण सम्यक् चारित्र्याच्या साधनेत किंचित् दोष यामुळे होतो. पाण्यावरील रेषेप्रमाणे क्षणमात्र दोष निर्माण होतो व दूरही होतो. चारित्र्याचा परमबिंदू असलेले यथाख्यात यामुळे होत नाही.

तिसरे कारण - प्रमाद :

कर्माच्या आश्रवाचे तिसरे पण अत्यंत महत्वाचे कारण प्रमाद होय. प्रमाद म्हणजे, असावधानता. प्रमाद म्हणजे मन, वचन, शरीराची मूर्च्छा ! पंचेद्रियामुळे प्राप्त होणाऱ्या सर्व सुखोपभोगांत आकंठ बुडून जाणे म्हणजे प्रमाद. आचार्य उमास्वामी तर प्रमादालाच हिंसा म्हणतात. असत्य म्हणतात. अब्रम्ह म्हणतात. प्रमादी जीवन हे नारकीयांचे जीवनाप्रमाणे आत्म-जागृतीचा एखादा अल्पसा कवडसा देखील अंतरात्म्यापर्यंत पोचू देत नाही. भगवान महावीर गौतम गणधरांना उद्देशून म्हणतात- “हे गौतमा ! क्षणभर देखील प्रमादी बनू नकोस”. आपला आचार-विचार प्रमादयुक्त असतो. विवेकाचे डोळे बंद असतात. त्यामुळे जीवनातील सर्व संकल्प-विकल्प देखील प्रमादी बनतात. हा प्रमाद, हिंसा, चोरी, असत्य, कुशील आणि परिग्रह यांचा हेतु आहे. प्रमादामुळेच भगवंताची वाणी कर्णरंध्रात शिरत नाही. आणि शिरली तर त्यातून वेगवेगळे अर्थ काढून भांडत बसतो. आमचा सारा, विचार, आमचे सारे चिंतन पूर्वग्रहाला जे अनुकूल तेच आम्हाला सत्य आणि ग्राह्य वाटते.

पण आम्ही हे विसरतो की, सत्य हे आमच्या विचाराशी अनुकूल होणार नाही. आम्हाला सत्याशी अनुकूल झाले पाहिजे. यासाठी भगवान महावीरांचा उपदेश पूर्वग्रह दूषित होऊन समजणार नाही. भ. महावीर म्हणतात “जो अप्रमत्त होऊन ऐकेल तो देखील सत्याप्रत जाईल.” भगवानांचा विचार सम्यक्प्रकारे-अप्रमादी होऊन ऐकणे हे फार महत्वाचे आहे. कारण त्या ऐकण्याने देखील मुक्तीचा मार्ग सुस्पष्ट दिसायला लागेल. सत्य हृदयात उतरले की ते कार्यकारी होईल. सूर्याचा लहानसा कवडसा देखील अंधकराचा नाश करतो. म्हणून अप्रमत्त जीवनाचा पुनः पुनः उच्चार जैन दर्शनामध्ये केलेला आहे. प्रमत्त अवस्था ही गुंगीप्रमाणे आहे. दारु प्यालेला माणूस हा ‘भान’ हरवून बसतो. त्याप्रमाणे प्रमादी माणूस ‘स्व’ ला जाणत नाही. तो ‘परा’ ला स्व समजतो. ही गफलत करणारा माणूस सत्य जाणू शकत नाही. आणखी एक विचार महत्वाचा आहे. तो जाणून घेतला पाहिजे. भ. महावीर, “जे प्रमत्त आहेत अशा लोकापासूनही विश्वापासूनही तू तुला सुरक्षित केले पाहिजेस.” प्रमादी लोकांनी भरलेल्या विश्वात सतत जागरूक राहयला शिकणे हा प्रभूंच्या जीवनाचा महत्वाचा भाग होय.

कषाय-

कषाय हे आश्रवाचे चौथे कारण आहे. मूलतः आत्मा शुद्ध, शांत, निर्विकार आहे. परंतु क्रोध, मान (अहंकार), माया (कपट) आणि लोभ हे चार कषाय आत्म्याभोवती सतत किल्मिषे विणीत असतात. क्रोध हा आत्म्याचा महत्वाचा शत्रू होय. जे मनाला, शरीराला, इंद्रियांना हवे ते न मिळाले तर आम्हाला क्रोध येतो. जे नको आहे, ते मिळाले तरीही क्रोध येतो. क्रोध हा द्वेषरूप आहे. क्रोध हा द्वेषाचे कार्य व कारण दोन्ही आहे. अहंकार, गर्व यांतून जर क्रोध उत्पन्न होईल तर तो द्वेषरूप होईल. जर माया व लोभ यामुळे क्रोध उत्पन्न होईल तर तो द्वेषरूप ठरेल. जर त्यामुळे राग (प्रीति) निर्माण होईल तर ते कषाय रागरूप ठरतील. म्हणून हे चारही कषाय राग-द्वेष निर्माण करतात. सम्यक्दर्शन झाल्यावरही राग-द्वेष राहतात. म्हणून रागद्वेषाचा त्याग हाच साधकाचा खरा मार्ग होय. क्रोध, मान, माया, आणि लोभ हे आत्म्याच्या गुणांचेच विकार आहेत. ही विकार-अवस्था दूर करून त्या आत्म्याला स्वतःच्या शुद्ध, अविनाशी अशा अनंत ज्ञानसमय अवस्थेत स्थिर करणे हाच एकमेव हेतु जैन दर्शनाचा आहे.^१

नोकषाय-^२

हास्य, रति (आवड), अरति (नावड), शोक, भय, जुगुप्सा (किळस) स्त्री वेद, पुरुषवेद, नपुंसकवेद, या नऊ नोकषायांचाही त्याग सांगितला आहे. नोकषाय म्हणजे किंचित कषाय यांची तीव्रता मूळ कषायाप्रमाणे नसते म्हणून त्यांना नोकषाय म्हटले आहे. या नऊ नोकषायांना साहित्यामध्ये 'रस'ही संज्ञा दिली आहे. स्त्री-कथा, चोर-कथा, भयकथा व राजकथा या साऱ्या विकथा होत. कारण त्या कथा संसाराचे बंधन तोडायला सांगत नाही. त्यातून कषायांचे व नोकषायांचेच पोषण होत राहते. म्हणून ज्यामुळे मानसिक संतुलन नष्ट होईल अशा कथांचे श्रवण, लेखन, मनन, स्मरण यांचाही त्याग सांगितला आहे. कारण वरील कथांच्या मुळे आश्रव होतो. कषाय हे पाप-बंधाचे कारण आहे. मग ते कषाय शुभ असोत की अशुभ असोत.^३

१ समणसुत्त-पान ५२.१६३., १६६, १६८

२ समणसुत्त ५३.१६३

योग-

आश्रवाचे आणखी एक महत्वाचे कारण म्हणजे योग. योग म्हणजे मन, वचन, आणि शरीराचे स्पंदन, चंचलता.^१ जैन तत्वज्ञानांत योगाला कर्माच्या आश्रवाचे प्रमुख कारण मानले आहे. कर्माची प्रकृती, (Nature) आणि प्रदेश (कर्माच्या किती प्रदेशाला कर्म बांधील ते) या दोन गोष्टी योगाच्या कमी-अधिक तीव्रतेवर किंवा मंदतेवर अवलंबून आहे. कर्माची स्थिती (काळ) आणि अनुभाग हे कषायांच्या तीव्र-मंदतेवर अवलंबून आहे. कषाय तीव्र असले तरी तेथे जर मन, वचन, व शरीरांचे चांचल्य कमी असेल तर कर्माश्रवात फरक पडेल. म्हणून अगोदर राग-द्वेषांची मंदता महत्वाची मानली आहे. आणि योगाची मंदता त्यानंतर मानली आहे.

चंचल मनाला स्थिर करणे म्हणजे वस्तू स्वरूपाला सत्य स्वरूपात जाणून घेणे होय. खरे पाहता, मनाच्या मागे न लगता वस्तुस्वरूपाच्या निर्णयाकडे लक्ष लागले पाहिजे. परंतु आम्ही मनोनिग्रहाच्या, वचननिग्रहाच्या आणि शरीर निग्रहाच्यामागे लागतो. तो निग्रह ज्ञान-मय नसल्याने आश्रव होत राहतो. भ.महावीरांचा विचार येथेच महत्वाचा आहे. त्यांचे म्हणणे असे की तत्वाचे सम्यक्श्रद्धान् झाले की मन स्वयमेव स्थिर होईल. वाणी मौन होईल. व

१ कषायाचे अनंतानुबंधी, अप्रत्याख्यान, प्रत्याख्यान व संज्वलन असे चार प्रमुख भेद आहेत.

म्हणजे क्रोधादि चार कषायांचे मिळून सोळा भेद होतात.

२ जैन साहित्याच्या दृष्टीने उत्कृष्ट साहित्यातून परतत्वस्पर्श घडणे आवश्यक आहे. -समराइच्च

कहा-भा. १.३.

३ मणबयणाण पऊतो सच्चासच्चुभय अणुभयत्थेसु । - गोम. (जी) २१६

४ आत्म्याच्या अनंत शक्तीपैकी एक योग शक्ती आहे. ही शक्ती मन-विचार-शरीर बनविणाऱ्या कार्माण वर्गणांच्या मदतीने शरीर बनविणाऱ्या कार्माण वर्गणांच्या मदतीने शरीरे बनवून घेते. ही आत्मिक शक्ती करणशक्ती होय. -गो.जी. २१-२१६ मनोयोगाचे सत्यमनोयोग, असत्य मनोयोग, उभय (सत्यासत्य) मनोयोग व अनुभय मनोयोग असे चार भेद आहेत. असेच चार वचन योगाचे भेद जाणून घ्यावेत. आचार्य नेमिचंद्र गोमटसारांत दहा प्रकारचे सत्य सांगतात- १) जनपदसत्य

२) सम्मत्तिसत्य ३) स्थापना सत्य ४) नामसत्य ५) रूपसत्य ६) प्रतीत्य सत्य ७) व्यवहारसत्य ८) संभावना सत्य (हायपोथेसिस) ९) भावसत्य १०) उपमासत्य

शरीराची चंचलता थांबेल. फिरणारा पंखा बंद करायचा तर त्याची पाती धरून ठेवायला नको. विजेचा प्रवाह बंद करायला हवा. आम्ही वीज प्रवाह चालू ठेवून पाती हातांनी बंद करू इच्छितो. हे विवेकाचे लक्षण नाही.

म्हणून योगी पुरुष स्वतःला 'आत्म्यात' स्थिर करतो. त्याची इंद्रिये व मन बाहेर धावत नाहीत. ती सर्व अंतर्मुख होतात. आम्ही शक्तीचे सर्व प्रवाह बाहेर टाकून देतो. त्यामुळे आत्मा सामर्थ्य-संपन्न असून कोरडाच राहतो. मन-वचन-शरीराच्या क्रियाकलापांना विश्रांती मिळताच आंतरिक शक्तीची दारे उघडतात. परमात्मा तिथेच उभा असतो. पण आमचे शरीर, मन बाहेर पहात असते. आंत वळून पाहण्याची सवयच आम्ही कधी केली नाही. म्हणून नित्य आश्रवाच्या महाप्रवाहांत आम्ही गटांगळ्या खात आहोत. भ. महावीर म्हणतात-

॥ “जरा मरणवेगेणं वुज्झमाणाण पाणिणं” ।

॥ धम्मो दीवो पइट्ठाय, गई शरणमुत्तमं ।”

“जन्म-मरणाच्या गतिमान प्रवाहात वाहात जाणाऱ्या जीवांना धर्म हे एकटेच द्वीप आहे. तिथेच त्याची प्रतिष्ठा आहे, तीच उत्तम गती आहे, व तो शरण जायला योग्य आहे.”

आम्ही ज्याला जीवन समजून चाललो आहोत, त्याला भगवान महावीर जन्म-मरणाचा प्रवाह म्हणत आहेत आणि अशा वेगवान प्रवाहाचे दर्शन त्या प्रवाहात न वाहात जाणाऱ्यांना होणार. आम्ही वस्तूंच्या पर्यायांनी, अवस्थांना वस्तू समजतो. परंतु भगवान पर्यायातून दिसणारे नित्यत्व, एकत्व पाहू शकतात. असंख्य लाटा म्हणजे समुद्र नव्हे. तसेच अनंत अवस्थांतरे म्हणजे वस्तू नव्हे. जीवन म्हणजे जन्मणे-मरणे नाही. कारण जन्म-मरण या दोन्ही गोष्टी शरीराला उद्देशून आहेत. ती आत्म्याला लागू नाहीत. कारण आत्मा जन्मत किंवा मरत नाही.

महावीरांचा मार्ग अ-योगीपणाचा आहे. योग हा आश्रवाला आमंत्रण देतो. यासाठी निषेध आहे. वैमल्य झाले तरी सूक्ष्म योग असतो. पण तो अनाश्रवी असतो. तेथे आश्रवाचे रुपांतर कर्मबंधात होत नाही.

सांपरायिक आश्रव-

वेगवेगळ्या मंद, मंदतर व मंदतम क्रोधादी कषायांना वेगवेगळ्या प्रकारचा सूक्ष्म सांपरायिक आश्रव होतो. आचार्य कुंदकुंद यांनी आपल्या प्रवचनसारामध्ये १) शुभ विचार व आचार (२) दया, अनुसूया, अनुकंमा, (३) देव-शास्त्र, गुरु यांची भक्ती (४) भुकेलेले, तहानलेले, गरीब यांना आहार, पाणी, वस्त्र व अन्न यांचे दान करणे इ. हा आश्रव शुभ-स्वरूपाचा सांगितला आहे. या आश्रवानेही कर्मबंध होतो. पण तो दुःखदायक नाही. अशुभ सांपरायिक आश्रव नांवाचा प्रकारही आहे. त्यात आहार, निद्रा, भय व मैथुन, आळस, प्रमाद, गबाळपणा, मानसिक विकारांची तीव्रता, इंद्रिय सुखांत रमण्याची प्रवृत्ती, दुसऱ्यांचे दोष पाहाण्याचा मानसिक कल, टिंगल, टवाळी, निंदा, शरीराने केलेल्या विकृत हालचाली, आर्त व रौद्र ध्यान, ज्ञानाचा उपयोग आत्म सुखांसाठी न करता इतर भौतिक सुखे मिळविण्यासाठी करणे आणि मोह, अशा अनेकविध मनाच्या, वचनाच्या व शरीराच्या सूक्ष्म व स्थूल हालचालींनी सांपरायिक आश्रव होत असतो. तत्वार्थसूत्रकारांनी आश्रवाच्या ३९ प्रकारांची स्थूल नोंद (अध्याय-६.५) केलेली आहे.

पुण्याश्रव व पापाश्रव-

कषायांची मंदता आणि सदैव शुभ संकल्प, सदाचार व यत्नाचारपूर्वक वागणूक यामुळे शुभाश्रव होतो. हा शुभाश्रवच पुण्यारूप होय. व्यवहाराच्या अपेक्षेने अशा पुण्यरूप क्रियांना धर्म मानले आहे. मनुष्यप्राणी हा सामाजिक प्राणी असल्याने पुण्याश्रवाचा आश्रय करणारा समाज हाच अधिक सुसंस्कृत मानला पाहिजे. सुसंस्कृत मनाची जडण-घडण यासाठी भ. महावीरांचा शुभाचार धर्म अत्यंत उपयोगी आहे. मनांतील विकारांची मंदप्रवृत्ती, समजूतदारपणा, देवभिरुता, सत्य संकल्प, परोपकारीवृत्ती, दान-धर्म, अध्ययन, अध्यापन, सत्यवादीता, अहिंसात्मक आचार-विचार यामुळे आदर्श समाज तयार होतो. परस्परांत प्रेम, सहकार्य व सौहार्द निर्माण व्हायला शुभाचार धर्म संस्कृतीसाठी आवश्यक आहे.

जैनधर्माचा जो प्रभाव सामान्यांच्या जीवनावर झालेला दिसून येतो, याचे कारण भ. महावीरांनी सदाचार-धर्मावर दिलेला भर. नैष्ठिक जीवन व्यतीत करण्याची आकांक्षा जनमानसांत तयार करणे हे अत्यंत अवघड काम आहे. तत्त्वनिष्ठा, व्रतासंबंधी आदर, देव-शास्त्र गुरुवरील दृढ

श्रद्धा, अंधश्रद्धेचा त्याग इ. गोष्टी पुण्यकारकच होत. या पुण्याच्या बळावरच देवत्व, चक्रवर्तित्व, तीर्थकरत्व प्राप्त करून घेता येते. योगसारांत श्री. योगीन्दुदेव म्हणतात-

“पुण्णि पावई सगं जिऊ पावएँ णरय-निवासु

बे छंडिवि अप्पा मुणई तो लभई सिव-वासु ॥”

पुण्याने स्वर्ग, पापाने नरक आणि दोहोंचा त्याग केल्याने मोक्ष-सुख प्राप्त होते.

समयसारांत आचार्य कुंदकुंद देव म्हणतात-

“सोवण्यं पि णियलं बंधदि कालायसं पि जह पुरिसं ।

बंधदि एवं जीवं सुहमसुहं वा कदं कम्मं । समयसार-गाथा १४६

“बेडी सुवर्णाची असली काय किंवा लोखंडाची असली काय ती ज्याप्रमाणे जीवाला बांधते, त्या प्रमाणे पाप-पुण्य जीवाला संसारात बांधून ठेवते.”

अध्यात्म मार्गात पुण्य व पाप हे दोन्हीही हेय समजले गेले आहेत. पण जोपर्यंत सामाजिक दृष्टिकोणाचा त्याग करता येत नाही, किंवा तो मार्ग स्वीकारता येत नाही तोपर्यंत पुण्यमार्ग हा हेय म्हणणे योग्य नाही. परमार्थात जरी त्याला हेय म्हटले असले तरी पुण्यमार्गाची स्तुती सर्वांनीच केलेली आहे. कारण सुसंस्कृत समाजाच्या रचनेतूनच अधिक विकसित चेतना जागृत होण्याची शक्यता असते. मात्र पुण्यामुळे उर्ध्वगामी चेतना निद्रिस्त होईल तर ते पुण्यही पापाला जन्म देणारे ठरते. म्हणून पुण्याने चेतनेवरील वासनेची जळमटे स्वच्छ झाली पाहिजेत.^१

दुसरे, आश्रव झाला तर बंध होतोच असेही नाही. अनाश्रवी जीवनाची रीत भ. महावीरांनी सांगितली आहे. तो अ-बंधाचा बंध असतो. एखाद्या जादूगार एखाद्या दोरीला अनेक गाठी मारतो. परंतु दोरी ओढता क्षणीच सर्व गाठी विलीन होतात. तसेच अनाश्रवी जीवांचे असते. पुराणांतरी राज-योगी भरतेश्वराचे जीवन असेच रंगविले आहे. सर्व राजैश्वर्यात तो ज्ञानपयोगी भरत अलिप्त असतो. कमळाप्रमाणे. भ. महावीरांनी देखील कमळाची उपमा अशा अनाश्रवी जीवासाठी वापरली आहे. बाह्य आचावरून एखाद्या जीवाला आश्रव-युक्त मानणे योग्य नव्हे. अत्यंत विषारी सापाशी गारुडी जसा खेळतो तसे या क्रोधादी कषायांच्या संपर्कात अनाश्रवी राहण्याचे कौशल्ये ज्ञान-शक्तीनेच प्राप्त होते. ही ज्ञानशक्ती आत्म्यात सदैव विद्यमान असते. परंतु आश्रवामुळे

आत्म्याभोवती कर्माचे जे दाट धुके साचते, जे कर्मरजांचे ढग गोळा होतात, त्यामुळे एकाकार, इतानमय, अबद्ध अशा आत्म्याचे दर्शन होत नाही.

बंध-तत्व

आश्रवाने आत्माकडे आलेले कर्मपरमाणू आत्मप्रदेशाला आच्छादित करतात. व त्यामुळे कर्म व आत्मा यांचा बंध होतो. ज्याप्रकारचे कर्म असेल त्या प्रकारचा बंध होतो. उदाहरणार्थ-क्रोध कषायाच्या कमी-अधिक तीव्रतेने बंधही कमी अधिक तीव्र असतो. जुन्या बंधामुळे नवा आश्रव व नव्या आश्रवाचा पुनःबंध, अशी ही संसाराची परिपाटी चालू असते. बांधलेली कर्मे विशिष्ट कालमर्यादेची असतात. व ती फळे देऊन नष्ट होतात. त्या दृष्टीने कर्म-चेतना व कर्म-फल चेतना असे चेतनेचे वर्णनही मुद्दाम केलेले आहे. कर्माच्या उदयकाली 'ज्ञान भावनेने' आत्म-स्वरूपात स्थिर राहिले तर नवा बंध होत नाही. संसारात राहूनही निर्लेप राहण्याचा मार्ग म्हणजे कर्म फलांच्या उदयकालात अप्रमादी राहून ज्ञानभावनेने त्या फलाकडे पाहणे हा होय. कर्माची फळे जेव्हा प्राप्त होतात तेव्हा तेव्हा आम्ही हर्ष-विषादात रममाण होतो. जन्म काय किंवा मरण काय, ऐश्वर्य काय किंवा दारिद्र्य काय ही कर्माचीच फळे आहेत, हे जाणून जो त्यापासून निर्लेप राहतो तो नवा कर्मबंध करीत नाही.

बंध तत्वाचे दोन भेद आहेत (१) भावबंध (२) द्रव्यबंध आत्म्याच्या ज्या परिणामांनी कर्म बांधले जातात त्या परिणामास भावबंध, व जे कर्म बांधले जाते त्यास द्रव्यबंध म्हणतात. जैन धर्मातील सारे विवेचन दोन प्रकारे केलेले आहे. एक भाव अपेक्षेने व दुसरे द्रव्याच्या अपेक्षेने. बंध काय किंवा आश्रव काय हे दोन्हीही आत्म्याच्या चैतन्यात होणाऱ्या विभाव परिणतीमुळेच घडून येतात. आत्म्यात वैभाविक परिणमन घडून येण्याची जी शक्ती आहे त्यामुळेच संसाराचे बंधन आहे. कर्म परमाणू स्वयमेव उदासीन आहेत. परंतु आत्मतत्वातील वैभाविक शक्तीने कर्मांना आमंत्रण दिले जाते. व ती कर्मे आत्मतत्वाशी संबद्ध होऊन नरकादी गतीत परिभ्रमण करावयास लावतात. म्हणून जैन धर्माचा नीट व काळजीपूर्वक अभ्यास करणाऱ्याने आश्रव व बंध यांचा नीट अभ्यास केला पाहिजे. भगवान महावीर प्रणीत या सप्त-तत्व वर्णनांत जे अलौकिक सत्य दडून आहे, त्याची प्रचीति येण्यासाठी केवळ दार्शनिक मार्गच उपयोगी नाही, तर धार्मिक (अनुभवात्मक) मार्गही फार उपयोगी आहे. दार्शनिक मार्गाने उकल न होता कधी गुंता वाढतो. परंतु अनुभवजन्य जागृत

चेतना मोक्षाचा मार्ग प्रशस्त करते. म्हणून महावीरांचा मार्ग प्रत्येकाला स्वानुभवासाठी खुला आहे. तेथे आगम, तर्क, अनुमान या दार्शनिक मार्गांचा अवलंब करणे आवश्यक आहेच असे मुळीच नाही. धर्मपंथ, जातीभेद, पूर्वसूरींची मान्यता वगैरे बंधने अनुभव मार्गात मुळीच नाहीत. म्हणून समयसाराचे प्रणेते भगवान कुंदकुंद आचार्य स्पष्टपणे सांगतात की, समयसाराहून श्रेष्ठतर असे काही नाही. कारण आत्म्याची अनुभूती हा दार्शनिक भाग नसून तो अनुभूतीचाच भाग आहे. आगमादिक केवळ पथ प्रदर्शक दीप होत. दीपाचा उपयोग मार्ग चोखळण्यासाठी करावयाचा आहे. दीपाला पंथ ठारुक नसतो. दीप पंथहीन असतो. दीप हा केवळ दृष्टिवंतालाच उपयोगी ठरतो. ज्यांची दृष्टी मंद असेल तर किंवा अंध असेल त्यांना दीपाचे प्रयोजनच नाही. म्हणून बंधतत्व जाणून घेतल्याशिवाय सत्यस्थिती लक्षात येत नाही. आम्ही बद्ध आहोत ही जाणच नष्ट झाली आहे. आणि इथेच तर समस्या आहे. पारतंत्र्याची जाणीव म्हणजेच स्वातंत्र्यकडे गमन होय. पण दुर्दैवाने आम्ही कर्मबद्ध आहोत, हेच आम्हाला कळले नाही. आज मी आमची मानसिक व आत्मिक स्थिती आहे ती बद्ध अवस्थेतील आहे. अनादि काळापासून कर्मबंधाची सवय झालेल्या आमच्या अवचेतनेला अज्ञानामुळे त्यातच रस वाटत आहे. देहालाच आत्मा समजण्यांत आमची श्रद्धा रममाण झाली आहे. आम्ही कर्माच्या फळांना सुखदुःख मानत आलो आहोत. आत्म्याची दर्शन शक्ती अवरुद्ध झाली आहे. मिथ्यात्वाला घनदाट काळोख सर्वत्र दाटून राहिला आहे. त्यामुळे ज्ञान सूर्याची किरणे अंतरात्मात प्रवेशत नाहीत. अनेक वर्षे पिंजऱ्यात राहिलेल्या वनराजाला पिंजरा हेच आरमाचे व सर्व सुखाचे स्थान वाटू लागते. तसेच अनादि काळातील कर्मबंधनांनी आम्ही आमची 'स्व-सत्ता' विसरून बसलो आहोत. मानव जन्म मिळून देखील आमचा सारा पसारा संसार परिभ्रमणाचा आहे. संसार चक्राचा छेद करील असा एकही विचार हृदयांतही पेट घेत नाही. याचे कारण अंतर्मुख होऊन आत्मदर्शन घेण्याची आमची तयारी नाही. म्हणून सदैव कर्मबंधाचे धनी आम्ही होत आहोत.

भगवान महावीरांनी कर्मबंधाचे हेतु म्हणून (१) मिथ्यादर्शन (२) अ-विरती (३) प्रमाद (४) कषाय आणि (५) योग सांगितले आहेत. आश्रवाच्या चर्चेत त्याचे वर्णन आपण पाहिलेले आहे. म्हणून ते तेथे पुनः देत नाही.

संवर-तत्व-^१

आश्रव-बंध ही संसार चक्राची दोन गतिमान चक्रे होत. त्या गतिमान चक्राचा विध्वंस संवर तत्वाने होतो. संवर म्हणजे संसारावर ठेवलेला निखारा. संवर म्हणजे गतिमान प्रवाहाला बांधलेला बांध. संवर म्हणजे मोक्ष मार्गाकडे प्रस्थान करणारा दिव्य असा रथ. संवराचा मार्ग हाच जैनधर्माचा प्रशस्त मार्ग. जीवन-मरणाचे खरे स्वरूप ज्याला कळाले, सुख-दुःखाचे म्हणजे कर्म बंधनच हे ज्याला कळाले तोच सव्यसाची योद्धा संवर मार्गाने जातो. संवराचा वेगवान रथ नित्य अप्रमत्त अशा आत्मसारथ्याकडून गतिमान होतो. मोहदिक सर्व महाकषायांच्या तीक्ष्ण बाणांनाही जो रोकतो तो संवर. क्रोधादिक चार कषाय, प्रमादी वृत्ती आणि मन-वचन-शरीराच्या कु-प्रवृत्ती जो रोकतो तो संवर होय.

संवर कसे प्राप्त होईल, असा प्रश्न भगवंताना विचारल्यावर भगवंतानी त्यासाठी एक सूत्र सांगितले आहे. ते म्हणाले “ मन, वचन व शरीर यांच्या क्रियांच्या सम्यक् प्रकारे निरोध केला तर संवर होईल” त्याला त्यांनी गुप्ती म्हटले आहे. या गुप्ती तीन आहेत. मनोगुप्ती (मनाचा संवर,) वचनगुप्ती-शब्दाचा सम्यक् प्रकारे निरोध व कायगुप्ती-शारीरिक क्रियांचा नेणिपूर्वक निरोध. अप्रमत्तपणे वागण्यासाठी पांच समिती सांगितल्या आहेत. (१) ईर्या समिती- (चालतांना अप्रमादीपणे चालणे, हिंसा होणार नाही असे चालणे) (२) भाषा समिती-(हित, मित, प्रिय अशीच वाणी बोलणे) (३) एषणा समिती (आहारदिकांच्या वेळी पाळवयाचे संयम) (४) आदान-निक्षेपण- (वस्तू घेतांना-ठेवताना सावधानते पूर्वक ती घेणे व ठेवणे) (५) व्युत्सर्ग समिती (मल-मूत्र विसर्जन करताना जेथे जीव-जंतु नसतील अशा स्वच्छ भूमीवर करण्याची सावधानता)

परंतु एकदा मन व इंद्रिये अशुभातून शुभाकडे प्रवृत्त झाली की, मग शुभ-अशुभ ही दोन्हीही त्याज्य समजून

१ तत्वार्थ - ८. १, ८.२.

१ आश्रव निरोध : संवर : । तत्वार्थ ९-१

त्यांपासून देखील इंद्रिय व मन दून केले पाहिजे. तरच तो खरा संवर होय. आचार्य कुंदकुंदानी समयसारामध्ये शुभ प्रवृत्तीचा जो निषेध केलेला आहे तो देखील याच अर्थाने होय. भ. महावीरांची प्रवृत्तीचा क्षात्र-धर्मीय होती. 'निरोध', 'प्रतिकार' करण्याचा दृष्टीने जैनधर्मात अनेक नियमांची योजना करण्यात आलेली आहे. भगवान महावीरांची एक एक आज्ञा म्हणजे मानवी मनाच्या सागरांत उठणाऱ्या असंख्य अशुभ तरंगाच्या विरुद्ध टोकलेली आरोळी आहे. ते तरंग म्हणजेच जीवन अशी भ्रांती आमच्या मनांत ठाम घर करून बसलेली आहे. अप्रमत्त होऊन, सावधानेपूर्वक, जाणीवपूर्वक मनाच्या शरीराच्या आणि वाणीच्या क्रिया करण्याचा सराव करता येणे म्हणजे संवर. आश्रवाचा निरोध म्हणजे क्रियाकाण्ड नाही. संवर देहदंडाने, मनोनिग्रहाने घडणारा नसून तो आत्म्याला साद घालण्याने घडणार आहे. शरीर व मनाला विसरून जाऊन अचिंत्य आत्मशक्तीच्या प्रचीतीचा अल्पसा कवडसा जरी हृदयांत प्रकाशला तरी संवर घडून जातो. गुप्ती ही क्रिया नकारात्मक वाटते. परंतु ती अशी नाही. आत्मकेंद्रित झाले की गुप्ती घडून जाते. समितीमध्ये क्रियात्मक दिसते. पण समिती मुद्दाम पाळव्या लागत नाही. प्राणीमात्रासंबंधीचे दिव्य प्रेम, कारुण्य, माध्यस्थवृत्ती यातून पंचसमितीचा आचार घडतो. कारुण्याच्या रसात बुडविलेल्या पावलांचे ठसे उमटवतच तो संवराची आराधना करीत असतो. गुप्ती आणि समितीना मिळून सात प्रवचमाता म्हटले आहे. प्रवचन म्हणजे भगवंताच्या मुखारविंदातून स्त्रवलेला धर्ममार्ग. त्या मार्गाने जाणाऱ्यांचे (साधकांचे) मातृत्वाच्या वात्सल्याने संरक्षण करणाऱ्या या सात माता सदैव तत्पर असतात.^१

समिती सांगतात-“पुढे पाहून चला. मार्ग निर्जंतुक आहे का पहा. जागृत राहा. जाण्याचा काही हेतु असा द्या. (विनाकारण चालू-फिरू नका), कसे चालायचे, हेही शिकून घ्या. सूर्यप्रकाश असेल तरच चाला. प्राण्यांच्या जीवांना त्रास होईल अशी हालचाल टाळा.”

अशाच प्रकारे भाषा-समिती मध्ये हित-मित-प्रिय बोलायला सांगितले आहे. वायफळ बडबड, असत्य भाषण, निंदा-टीका यांचा निषेध आहे. “सत्य बोलतांनाही 'स्यात्' (विरुद्ध विचाराही खरा असू शकतो) चा विसर पडू देऊ नका. आग्रही विचार मांडू नका. सत्याचे अनंतत्व जाणा व एकांतिक विचार मांडण्याचे टाळा.” अशी ही भाषा समिती समाजाचे रुपांतर एका सुसंस्कृत मानव समाजात नाही कां करू शकणार ? मानवी मनाला उन्नत करून शाश्वत मूल्याकडे त्याला गतिमान करण्याचे कार्य संवराचे आहे. आत्मशक्तीचा बाहेर वाहणारा प्रवाह बंद

करुन सर्व आत्मशक्तीचा स्व-स्थानीच संग्रह करणे हे संवराचे महत्वाचे कार्य आहे. इंद्रियांना व मनाला सदैव बाहेर जाण्यापासून परावृत्त केल्याशिवाय हे होत नाही.परंतु त्यासाठी इंद्रियांच्या व चंचल मनाच्या मागे लागायचे नाही. कारण ती ओढाळ जनावराप्रमाणे तुम्हालाच दूर नेऊन टाकतील. अंतर्मुख झालो तर निग्रह दिसून येतो. निग्रह हे दर्शनीय स्वरूप आहे. अंतर्मुखता, आत्मोन्मुखता हेच संवराचे खरे स्वरूप आहे.

समजा, एखादा अंध माणूस आहे, त्याला 'प्रकाश' म्हणजे काय हे जाणून घ्यायच आहे तर त्यासाठी त्याने काय करावे ? ग्रंथ वाचून कां त्याला प्रकाश दिसणार आहे ? गुरुच्या उपदेशाने कां प्रकाश दिसणार आहे ? प्रकाशा संबंधी हजारो प्रवचने ऐकूनही तो प्रकाशासंबंधान अंधारांतच राहिल, तसेच जो आत्म्याला ओळखत नाही, जाणत नाही, पहात नाही म्हणजे आत्मांध आहे, त्याला देव, शास्त्र, गुरु काय बरे उपयोगी पडणार ? त्याचे अंधत्व, घालविणे हाच एकमेव उपाय आहे. तसेच खरा संवर म्हणजे इंद्रिय निग्रह नव्हे, मनोनिग्रह नव्हे तर आत्म्याची ओळख करुन घेणे म्हणजे संवर. आत्म्याकडे केलेली वाटचाल म्हणजे संवर ! येथे कोणी म्हणेल की इंद्रिय-निग्रहाची आवश्यकता नाही कां ? इंद्रियांना मोकट रीतीने वागू द्यायचे कां ? त्यावर आचार्यांनी उत्तर दिले ते असे "निग्रह हा इतरांना दिसतो. ते बाह्य-स्वरूप होय. अंतरंगातून जी आत्मदर्शनाची प्रक्रिया घडते त्याचे बाह्य स्वरूप म्हणजे निग्रह." निग्रह घडावा; तो करावा लागू नये. कारण दमन केलेली इंद्रिये पुनः बंड करू लागतात. दमनाचा मार्ग घोक्याचा आहे. कारण जो शुद्धात्म्याचे ध्यान करील तोच त्याची प्राप्ती करील. जो इंद्रियांच्या मागे लागेल तो इंद्रियांना प्राप्त करील.

दर्शधर्म : ^{१/२}

संवराचा तिसरा उपाय आहे दशधर्माचे पालन. उत्तम क्षमा, मार्दव, आर्जव, शुचिता, संयम, तप, त्याग, आर्किंचन्य आणि ब्रम्हचर्य हे दहा धर्म संवराच्या उपासनेसाठी सांगितले आहेत. धर्म म्हणजे वस्तु स्वभाव. या ठिकाणी आत्माच्या दहा गुणांची उपासना म्हणजे संवराची प्राप्ती, असे सांगितले आहे. क्रोधापासून आत्म्याला दूर ठेवणे म्हणजे उत्तम क्षमा. क्रोध म्हणजे आत्म्याची हिंसा. क्रोध म्हणजे आत्म्याच्या परम शांत स्वभावाचा शत्रु, क्रोध म्हणजे सर्व सत्कृत्यावर पडलेला अग्नी. क्रोध म्हणजे वस्तुच्या स्वभावसंबंधी अज्ञान. म्हणून कषाय चतुष्टयात

ब्रेधाला वार्डट म्हटले आहे. उत्तम मारदव-म्हणजे अहंकाराचा त्याग. अहंकार म्हणजे देखील वस्तू स्वरुपाच्या ज्ञानाचा अभाव. मारदव म्हणजे अशी नम्रता की जी शरीररुपाने उरलीच नाही. भ. महावीरांच्या साधना कालात त्यांचेवर अनेक प्रकारचे शारीरिक उपसर्ग झाले. पण आमच्या दृष्टीने ते उपसर्ग होते, पीडा होती. पण प्रभूंच्या दृष्टीने ते शरीराचे होते. जड होते. उत्तम आर्जव- म्हणजे मन, वचन व शरीराची अत्यंत सरळ प्रवृत्ति कपटाचा अभाव. कपट-कारस्थानांत मनाचे सहाय्य लागते. विकारांचे सहाय्य लागते. परंतु आत्मा म्हणजे शरीर नव्हे किंवा मनही नव्हे. आत्मा म्हणजे तर्क अनुमानही नव्हे. आत्मा म्हणजे शब्दज्ञानही नव्हे. म्हणून जो आत्म्याला पाहतो तोच उत्तम आर्जव धाराला प्राप्त होतो.

उत्तम-शौच (शुचिता) : शुचिता म्हणजे निर्लोभता.

जो निर्लोभी आहे तो खरा शुद्ध. लोभामुळे आत्मदर्शन होत नाही. सर्वात मोठा अडथळ म्हणजे लोभ. आमच्या जीवनाला जी कीड लागलेली आहे ती संसार-परिभ्रमणाचे प्रमुख कारण आहे. या अंधत्वामुळे पहिला भ्रम होतो तो म्हणजे स्वतः डोळस असल्याचा. त्या भ्रमामुळे आम्ही अनादि काळापासून परिभ्रमण करित आहोत. कारण अंधत्वाची जाणीवच होत नाही. वस्तूचे खरे स्वरुप जाणून घेण्याची कधी इच्छाच होत नाही. हे 'अंधत्व' मोठे चमत्कारिक आहे. दर्शन मोहनीय कर्माचा नित्य-बंध त्यामुळे होतो. अनेक चुकीच्या व भ्रांत कल्पना उराशी बाळगून आपण जगत राहतो. पहिली भ्रांत कल्पना की मी म्हणजे माझे शरीर. दुसरी भ्रांत कल्पना म्हणजे 'पराचे' कर्तृत्व स्वीकारणे अत्म्याची निद्रिस्त चेतना, बेहोश चेतना हीच सासांरिक सुखदुःखाचा कर्ता स्वतःला समजते. खरे पहिले तर ब्रेध, मान, कपट लोभ इ. विकार अत्म्याचे नाहीत. दया, कफणा, उपकार, ममता, इ. शुभ विचारही आत्माचे नाहीत. पण भ्रांतीने आम्ही विश्वाचे कर्तृत्व स्वीकारून चालत आहोत. आमच्या जन्म-मरणावर तरी आमची सत्ता आहे कां? आम्हाला प्राप्त होणारे रोग यावर देखील आमचे नियंत्रण आहे कां ? नाही. श्वासोच्छ्वास आम्ही घेतो. पण तो देखील आमच्या ताब्यात नाही. यासाठी हे आपण ओळखले पाहिजे, जाणले पाहिजे की, अत्म शक्तीला या खोट्या भ्रमातून आपण मुक्त केले पाहिजे. या भ्रमातून मुक्त होणे म्हणजे शुचिता होय.

उत्तम संयम-

संयमाचे स्थूलपणे प्राणीसंयम आणि इंद्रिय संयम असे दोन भेद केलेले आहेत. हिंसा, असत्य, चोरी, कुशील आणि परिग्रह या पांच पापात आम्ही रममाण असतो. मिथ्यात्वाने अंध झाल्यामुळे 'जे आपले नाही' ते देखील आम्ही आपले समजतो. ज्याचे कर्तृत्व आमचे नाही तेही आमचे कर्तृत्व आम्ही समजतो. इंद्रियापासून प्राप्त होणारे सुख हे शाश्वत सुखच नव्हे. तो सुखाभास होय. खरुज खाजविण्याने जे सुख प्राप्त होते ते परिणामी दुःखात परिवर्तन होणारे सुख आहे. सुखाच्या या भ्रमात्मक कल्पनेतून जागे झाल्याशिवाय खरा संयम घडू शकत नाही. उलट इंद्रिये व मन वेगळ्या मार्गाने नवीन भ्रम निर्माण करतात. कधी कधी संयमाचा अहंकार ही निर्माण होतो. म्हणून भगवंतानी सदैव अप्रमत्त, सदैव जागरूक, सदैव अत्मलक्ष्मी राहयला सांगितले आहे. मूलाचार या महान ग्रंथातून मुनींच्या संयम प्रक्रियेचे खूपच सविस्तर वर्णन केलेले आहे. निर्ग्रंथ दिगम्बर साधु हा उत्कट संयमाचे प्रतीक. संयमाचा अभ्यास करायचा नसून आत्मजागृतीतून येणारी जाण दृढ झाली की, विषय-वासनेकडे वळणारी इंद्रिये अंतर्मुख होतात. मनाची चंचलता नष्ट होते. उत्तम तप-तपाचे अंतरंग आणि बहिरंग असे दोन भेद मुख्यत्वे करून सांगितले आहेत. अंतरंग तपात (१) प्रायश्चित (२) विनय (३) वैय्यावृत्य (४) स्वाध्याय (५) व्युत्सर्ग (६) ध्यान असे सहा भेद आहेत. बहिरंग तपाचे-(१) अनशन उपास करणे (२) अवमोदर्य- भुकेप्रेक्षा कमी खाणे. (३) वृत्ति परिसंख्यान- आहाराला जाण्यासाठी अगोदर किती घरे हिंडायचे हे ठरविणे (४) रसपरित्याग- दूध, दही, तेल, साखर आणि मीठ या पदार्थांपैकी काहीचा किंवा सर्वांचा विशिष्ट कालमर्यादेपर्यंत त्याग करणे. (५) विविक्त-शय्यासन-निद्रा, आसन या बाबतीत ध्यानाला उपयुक्त अशी जागा निवडणे. जेथे स्त्रिया, यक्षिणी, पशु भटके लोक, प्रवासी येणार आहेत अशा जागी निवास न करणे. तसेच जागे संबंधी व शंयन-आसनाच्या उपकरणांसंबंधी निर्मोही राहणे हेही याच तपात अंतर्भूत होते.

(६) काय क्लेश^{१/२}- हे सहावे बाह्यतप होय. शरीराला पीडा देण्यासाठी हे तप आहे, असा भ्रममूलक समज दुरुन पाहाणा-याचा होतो. तपस्याचा शरीरावरील मोह कमी झाल्याने त्याचा शरीरासंबंधी विचारच मनातून

(१) इच्छानिरोधस्तपः। त. सू. ९/१९

(२) स्वरूप विश्रान्तनिस्तरंग चैतन्य प्रतपनात तपः।

दुर झालेला असतो. आत्म्याच्या साधनेत गढून गेलेला परमोच्च साधक शरीर व मन यांच्या क्रिया- कलापासून सदैव दूर राहून आत्मास्थिती होण्यातच रस घेतो. आत्मा जेव्हा शरीराच्या बंधनांतून सोडवून घेण्याच्या प्रयत्न करतो, तेव्हा असा भ्रम होतो की तो शरीराला क्लेश देत आहे. पण शरीर, इंद्रिये व मन यांनी आत्म्याला दिलेली अनंत आत्म्याला दिलेली अनंत पीडा दिसून येत नाही. अनादि काळापासून त्यांनी आत्म्याचा केलेला छळ, बाह्यदृष्टी असणा-यांना दिसत नाही. म्हणून कायक्लेश हे एका अर्थाने शरीराच्या बंधनातून स्वतःला मुक्त करून घेण्याचे उत्कृष्ट तप आहे. आत्मलक्षी बनणे होच ख-या अर्थाने अंतरंग व बाह्य तपाचा हेतु आहे. तपाला संबंरातही घातले आहे व निर्जरेतही घातले आहे. पण तपाचा हेतू मात्र निश्चित आहे की, इंद्रिये, मन, व सर्व वैचारिक विकल्प त्यागून एका विशुद्ध आत्म्यात विलीन होणे. तपाच्या मार्गात अनेक विघ्ने यशेतात. प्रथम विरोध होतो तो आतापर्यंत अपभोगिलेल्या भोगमय जीवनाकडून. उपभोगाची संवय असलेल्या इंद्रियाकडून, संकल्प-विकल्पाच्या जाळ्यात अडकविणा-या चित्ताकडून. दुसरे, जो जो अत्मशक्ती बंधनातून मुक्त होते तो तो अनंत शक्तीचा प्रचंड प्रवाह खळाळत बाहेर येतो. अनेक दिव्यरुपांनी या शक्ती प्रकट होण्याचा प्रयत्न करतात. अनेक ऋद्धी व सिद्धी हात जोडून उभ्या असतात. त्यावेळी विमोहित मन पुनः सांसारिक किंवा प्रापंचिकासाठी त्यांचा उपयोग करण्याचा विकल्प निर्माण करते. पतनाची ती पूर्व तयारी असते. अशावेळी त्या सर्व शक्तींना केवळ ज्ञानदृष्टीने जाणणेच आवश्यक आहे. त्या शक्तींचा उपयोग करून अपव्यय होऊ द्यायचा नाही.

अंतरंग तप :

अंतरंग तप हे निर्जरेचे कारण आहे. कर्म विनाशाचे कारण आहे. तप ही आंतरिक शुद्धिकरणाची प्रक्रिया आहे. (१) प्रायश्चित्तः हे पहिले आंतरिक तप होय. ध्येयापासून किंचित्ही दूर जाणा-या इंद्रियांना व मनाला पुनः ध्येयासाठीच मदत करण्यास प्रवृत्त करणे; चुकीबद्दल किंवा प्रमादाबद्दल पुनश्च जागरुकता म्हणजे प्रायश्चित्त घ्यायला अत्मसंशोधन व आत्मपरीक्षण हवे असते. संसारी माणूस स्वतः चेच सर्व खरे मानतो. कुणी चुक दाखवून दिली तर तो क्रोधित

होतो. मग परिक्षणाचे, आत्मनिरिक्षणाचे व स्वतःचे दोष हुडकण्याचे दुरच ! म्हणून चुकांचे निरीक्षण व शुद्धतेसाठी प्रायश्चित हे तप.

विनय :

विनय म्हणजे अहंकार विसरणे. आत्म्याला जो कर्ममलापासून वेगळा पाहतो त्याला 'विनय' तपाचा अधिकार प्राप्त होतो. त्याला नम्र व्हावे लागत नाही. तो नम्रच असतो. आपल्यापेक्षा थोरांचा विनय, आणि लहानासंबंधी सहानुभूती व करुणा असावी लागते. 'मी' पणा विसरल्याशिवाय किंवा 'मी' ची व्याप्ती त्रैलोक्याइतकी झाल्याशिवाय विनय तपाची पूर्ती होत नाही.

वैय्यावृत्य :

वैय्यावृत्य म्हणजे विनयाच्या पुढील एक पायरी आहे. विनयामध्ये मनातील अहंकारसोडायला शिकविले. तर वैय्यावृत्तपात विनय शरीराने, मनाने आचारण करायचा आहे. जे रंजले, गांजले आहेत त्यांचे मानसिक वैय्यावृत्य करावयाचे आहे. आम्ही सेवा करताना सेवेशी समरस होत नाही. आम्ही 'टाळाटाळी' म्हणून सेवेत रुजू होतो. शरीराने जराजर्जर अशा मुनींची सेवा सुश्रुषा अनरासक्तपणे करणे हे फार मोठे तप आहे. सेवा करण्यासाठी कुणाची आज्ञा नको आहे. कुणाच्यायाचनेसाठीही वाट पहायची नाही. म्हणून वैय्यावृत्य हे- व्यक्ती व संघ यांच्या दृष्टीनेही आभ्यंतर तप आहे. कारण सेवा करताना अहंकार नष्ट झाला पाहिजे. राग, लोभ नसले पाहिजेत. वीतराग होऊन केलेली सेवाच खरी सेवा होय.

स्वाध्याय-तप :

'स्व' काय आहे'. हे जाणून घेणे हे अध्ययनाचे, स्वाध्यायाचे प्रमुख ध्येय होय. ग्रंथ पठनाने, आगमांच्या अभ्यासाने उत्तर स्वाध्याय तप होणार नाही. जे अध्ययन आत्म्यापर्यंत पोचविले तेच खरे अध्ययन व तोच स्वाध्याय आहे. पांडित्य हे स्वाध्यायाचे फळ नाही. स्वाध्यायाचे फळ आहे उत्कृष्ट साधक बनणे.

व्युत्सर्ग-तप :

मूलाचारात (गा. ४०६) म्हटले आहे की, आंतरिक आणि बाह्य अशा सर्व प्रकारच्या परिग्रहांचा मन, वचन व शरीराच्या दृष्टीने सर्वथा त्याग करणे म्हणजे व्युत्सर्ग. ही आंतरिक साधनेमुळे घडणारी गोष्ट आहे. परिग्रह आणि कषाय यांचा परिहार होईल अशी आत्मदृष्टी लाभणे हे फार महत्त्वाचे आहे. सर्वार्थसिद्धिकारांनी (९.२६) असे म्हटले आहे की-काही काळकरिता, विरक्त होण्यासाठी, जीवेषणेच्या मोहतून (जगण्याच्या किंवा मरणाच्या) दूर होण्यासाठी व्युत्सर्गतप आहे. नारळाच्या आतील वाटी मूळ कवचापासून जशी विभक्त होते तसा जीव हा शरीराच्या कवचातून वेगळ झाला पाहिजे. शरीराचे तुकडे तुकडे केले तरी त्यालाशरीर व आत्मा यांचे स्पष्ट दर्शन व्हायला हवे.

ध्यान-तप :^१

ध्यान हे सर्व श्रेष्ठ तप होय. साधनेतील शेवटची पायरी म्हणजे ध्यान. पाण्याचा साठी ज्याप्रमाणे साठा ज्याप्रमाणे शेतीसाठी वापरता येतो, तसा तो रोजच्या पिण्याच्या गरजेसाठीही वापरता येतो. तसेच गुप्ति, समिती इ. गोष्टींचा उपयोग ध्यान-तपाच्या पार्श्वभूमीसाठी होतो. आत्म्याचे जे शेवटचे स्वरूपाचरण नावाचे चारित्र्य आहे त्याची प्राप्ती ध्यानाशिवाय होत नाही. आचार्य नेमिचंद्रांनी तर मुनीना 'तम्हा ज्ज्ञाणं समम्भसह'-मुनीनो, तुम्ही सर्व इष्ट-अनिष्ट पदार्थापासून विरक्त होऊन ध्यानाचा अभ्यास करा," असा स्वानुभूतीचा सल्ला दिला आहे. चार ध्यानापैकी आर्त व रौद्र ही पहिली दोन ध्याने संसारी व मोहासक्त जीव सदैव करीत असतात. परंतु दुसरी दोन ध्याने साधकच करतो. त्यातील धर्म-ध्यान म्हणजे सम्यक्दर्शनपूर्वक संयमाचरण करणे होय आणि शेवटचे जे शुक्ल ध्यान आहे, त्यामध्ये आत्मा सर्व प्रकारच्या कर्म-मलापासून

(१) ध्यानाचे आर्त, रौद्र, धर्म व शुक्ल असे चार भेद आहेत

(२) राजवार्तिक ९-२६/२७

हळूहळू मुक्त होऊन परमात्मा बनतो. हे ध्यान आंतरमुहुर्तापर्यंतच होते. ज्ञानार्णव ग्रंथात ध्यानाचे सुविस्तृत वर्णन केलेले आहे. त्यात (१) पिंडस्थ (२) पदस्थ (३) रूपस्थ आणि (४) रूपातील असे भेद केलेले दिसतात. योगिदु (इ.स.६ वे शतक) आचार्यांनी शुक्ल-ध्यानाचे

(१) पृथक्त्व-वितर्क-वीचार (२) एकत्व-वितर्क-अवीचार (३) सुक्ष्मक्रियाप्रतिपाती (४) व्युपरता क्रिया निवर्ती असे चार भेद केलेले आहेत काही शास्त्रात हे ध्यान केवळ वज्रवृषभनाराच संहनन शरीर असणा-यांना होते, असे म्हटले आहे. यांतील दोन ध्याने १२ व्या गुणस्थानापर्यंत होतात, आणि शेवटची दोन अर्हत् (केवली) पदाला प्राप्त करून देतात. ध्यान ही अवस्था शब्दातील आहे. त्याचे वर्णन कितीही केले तरी ते अपुरे आहे. कार्तिकेयानुप्रेक्षा व ज्ञानार्णव या ग्रंथातून याचे सविस्तर वर्णन वाचावे.

उत्तम त्याग-

जेथे स्वीकृतीची भावना आहे, त्याग संभवतो. प्रथमतः आम्हाला मिथ्या कल्पनांचा, संकल्पांचा त्याग केला पाहिजे. मिथ्यात्वामुळेच संसार आहे. मिथ्यात्वामुळेच आत्मदर्शन होत नाही. जन्म-मरणाची परंपराही मिथ्यात्वामुळेच सदैव चालू असते. म्हणून त्याग करण्यायोग्य पहिली गोष्ट म्हणजे मिथ्यात्व होय. सम्यक्त्व प्राप्तानंतर इंद्रियांना व मनाला कुसंस्कारातून मुक्त करण्यासाठी व शुभाचा अभ्यास करण्यासाठी परवस्तूंचा त्याग सांगितला आहे. परंतु परवस्तूतील ममत्व कमी झाल्याशिवाय व परवस्तूंचे स्वरूप जाणल्याशिवाय त्यांचा त्याग ही केवळ निष्फळ क्रिया ठरते.

उत्तम अकिंचन्य :

स्वीकृत दारिद्र्य म्हणजे अकिंचन्य, परवस्तूंचा संसर्गाने मनाला अशी भुरळ पडते की, सर्व वस्तूंचा मी उपभोक्ता आहे, मी कर्ता आहे. परद्रव्याचे कर्तृत्व किंवा भोग्त्व स्वीकारणे हे केवळ अज्ञान होय. कोणत्याही वस्तूंचा 'उपभोग' आपण घेऊ शकत नाही. आम्ही आमच्याच उपभोग-कल्पनांनी बद्ध आहोत. श्रीमंती दारिद्र्य, संग्रह-असंग्रह हा केवळ भ्रम आहे. आत्म्याचे ज्ञान, दर्शन सुख आणि वीर्य ही महान विभूती आहे. परवस्तूंचा संबंध हा अज्ञान जन्य आहे. उत्पत्ती स्थिती आणि नाश या तीनही अवस्थांतून ती वस्तू जाते. त्याचे कारण ती वस्तूच होय. म्हणून परवस्तूविषयी राग आणि द्वेष यांचा त्याग करणे म्हणजेच खरे अकिंचन्य होणे होय.

उत्तम ब्रह्मचर्य :

'ब्रह्म' म्हणजे आत्मा. बहिरात्मा जेव्हा अंतरात्मयाकडे वळतो तेव्हा खा-या ब्रह्मचर्याला सुरुवात होते. स्त्री-पुरुषाविषयी परस्पर आकर्षण म्हणजे 'काम' होय. हे आकर्षण नैसर्गिक आहे. यांत्रिक स्वरूपाचे आहे. अनादि काळापासून 'काम' तत्वाला धारण केल्यामुळे ते तत्व म्हणजे सर्व काही अशी धारणा होऊन बसली आहे. परंतु साधकाला काम-तत्वातील वैयर्थ जाणवते. कामतत्वाविरुद्ध ब्रह्मचर्य व्रत नाही. 'काम' तत्वाचे उदात्तीकरण म्हणजे ब्रह्मचर्य होय. 'ब्रह्मचर्य' हा आत्म्याला स्वभाव आहे. आणि विभंवा आहे कामतत्व. त्या विभावातून आत्म्याच्या अनंत सामर्थ्याचे पहिले दर्शन म्हणजे ब्रह्मचर्याला सुरुवात होय. म्हणून आत्म्याच्या अनंत सामर्थ्याने दर्शन घडवून आणणे, हाच ब्रह्मचर्याचा खरा अर्थ होय. व्यावहारिक अर्थाने स्व-स्त्री संतोषाला ब्रह्मचर्याणुव्रत म्हटले आहे. किंवा कामप्रवृत्तीचा पूर्ण त्याग म्हणजे ब्रह्मचर्याणुव्रत म्हटले आहे. मुनीनी तर ब्रह्मचर्य महाव्रताचे निर्दोष पालन करावयाचे असते. मोहनीय कर्माच्यापैकी चारित्र्य मोहनीय कर्माच्या उदयाने कामप्रवृत्ती बळावत असतात. कामविकारांचा पूर्ण त्याग म्हणजे ब्रह्मचर्य होय.

बारा अनुप्रेक्षा-

यामुळेही संवराची साधना सुखकर होते. म्हणून अनुप्रेक्षांना देखीलसंवराच्या आराधनेत स्थान दिले आहे. अनुप्रेक्षा म्हणजे चिंतन. आत्म्याचे चिंतन. त्या चिंतनाने समरस भाव जागृत झाला पाहिजे.

१) अनित्य-अनुप्रेक्षा : संसारातील सर्व वस्तु 'स्व' धर्माने उत्पन्न होतात. विनाश पावतात व तरीही स्थिती धर्मानेतयांचा द्रव्यपणा कायम राहतो. तेव्हा ज्या वस्तूविषयी आपला अनुराग असतो, प्रेम किंवा आकर्षण असते त्या वस्तुंचा नाश पाहून मानात राग द्वेषादि विकार उत्पन्न होतात. खरे पाहता, वस्तु अनित्य असून त्याच्या पर्यायी (अवस्था) अनित्य आहेत, वस्तु (द्रव्य) नित्य आहे. तेव्हा वस्तुचे नित्य-अनित्य स्वरूप जाणणे ही अनित्यानुप्रेक्षा होय.

२) अशरण : आत्मा अविनाशी नित्य, अखंड आहे. त्याचा विनाश संभवत नाही, तो मरत नाही, तो जन्मत पण नाही. म्हणून भय, अशा, स्नेह, लोभ इ. कारणांनी कुणासही शरण जाणे म्हणजे अज्ञान होय. प्रत्यक्ष अरिहंतादि महापुरुषही कुणाला अभय देऊ शकत नाही. कारण निर्भयता हा आत्म्याचा गुण आहे. तो कोण, कसा देऊ शकणार? ज्ञानाग्नीच्या प्रज्वलनाने सर्व

भयांचा नाश होऊन आत्मा निर्भय होतो. असा परमात्माच सर्वांना शरण होय. इतर कसलीही वस्तु शरण जाण्यायोग्य नाही.

३) संसार : मिथ्यात्व, अज्ञान, प्रसाद, कषाय आणि योग यामुळे जीव चार गतीत सदैव भटकत आहे. परंतु आत्म्याची ओळख होऊन तो परमात्मा बनतो. संसार हा कर्माच्या आश्रयाने उभा आहे. म्हणून तो संसार दुःख रुपच आहे. संसारात सुखाचा आभास पाहायला मिळतो. पण शारिरीक, वैषयिक किंवा मानसिक सुखे देखील परिणामी दुःखदायक ठरतात. आचार्य श्री समंतभद्र स्वामी रत्नकरंड श्रावकाचारात सुखासंबंधी म्हणतात-

कर्मपरवशेशान्ते दुःखैरंतरितोदये।

पापबीजे सुखेनास्था, श्रद्धाना कांक्षणा स्मृता ॥

- ही सुखे देखील कर्मोदयांनी प्राप्त झालेली असल्याने 'परवश' आहेत.

(१) तिन चिंतत सम-खुम जागे

जिन ज्वलन पवन केलागे । छहढाला.

(२) चिंता, भावना व अनुप्रेक्षा असे तीन शुद्ध वापरले आहेत. षट्खंडागम-भाग १३ पान ६४

स्वीधीन नाहीत. त्या सुखांचा अल्पकाळात अंत होतो. सुख भोगताना आत्म्याच्या स्वरुपाच्या दूर राहल्याने दूर राहल्याने त्याचा शेवटीही दुःखात होतो. ही सुखे वरुन सुंदर, आकर्षक व मोहक वाटत असली तरीही ती पापांची बीजेच होत, म्हणून त्या सुखाची आकांक्षा धरू नये.

४) एकत्व : आपण सदैव गर्दीत राहतो व गर्दीतच वाढतो, त्यामुळे आत्म्याचे एकत्व दिसून येत नाही . शुभ-अशुभ कर्माची फळेही आपली आपणासच भोगावी लागतात. पण भ्रमामुळे आम्ही 'एकत्व' विसरुन वागत आहोत. त्या एकमेवात्र द्वितीय अशा परमात्मस्वरुप आत्माचे स्मरण होऊन जो आत्म्याच्या शुद्ध अशा 'एकत्व शक्तीचे ध्यान करील तोच एकत्व भावनेला प्राप्त होईल.'

५) अन्यत्व भावना : आत्म्याचे एकलेपण जसा त्याचा स्वभाव आहे तसाच सर्व पदार्थापासून तो भिन्न आहे, वेगळा आहे. ही अन्यत्व शक्ती देखील मोठी चिंतनीय आहे. आम्ही कषायांनी ग्रासल्यामुळे आत्म्यातील अन्यत्व किंवा अनन्यत्व शक्तीला जाणत नाही. त्यामुळेच संसाराची परिपाटी अनादिकाळापासून अखंडपणे चालू आहे.

६) अशुचिभावना : शरीरातील रक्त, मांस इ. किळसवाणे पदार्थ, शरीराला होणारे रोग यांच्या विचाराने शरीर-म्हणजे आत्मा नव्हे हा विचार दृढ झाला पाहिजे. शरीरासंबंधी घृणा निर्माण करणे हे या भावनेचे कार्य नसून, शरीर हे अशुचि आहे हे दाखवून देणे हे मुख्य आहे. जैन आचार्यांनी औदारिक, वैक्रियिक, आहारक, तैजस व कार्माण अशी पांच शरीरे मानली आहेत. ही सर्वच शरीरे जड आहेत. त्यातील कार्माण शरीर हे सूक्ष्म असून ते हेय होय. कारण आम्ही शरीरात प्रवेश करतो ते या कर्मपुद्दलामुळेच. म्हणून अशुचिकारक पदार्थ म्हणजे कर्म. त्याहूनही अशुचिकारक आहे मिथ्यात्व. मिथ्यात्वाच्या त्यागाशिवाय शुद्धत्वाकडे वाटचाल होणे शक्य नाही. दिव्यत्वाची प्रचीती यायला अशुचिकडे पाठ फिरविणे आवश्यक आहे.

७) आश्रव-भावना : जीवाला संसारी अवस्थेत नित्य आश्रव होत आहे. याचे सदैव भान ज्याला असेल, तो सम्यकत्वाकडे वाटचाल करील. परंतु गृहीत मिथ्यात्व व अगृहीत मिथ्यात्व यामुळे कर्माच्या आश्रवाकडे आमचे लक्ष जात नाही. सारासारविवेक देखील केवळ देहबुद्धीपुरताच असतो. आश्रव-तत्वाच्या चिंतनाने केवळ चित्तशुद्धीच होते असे नव्हे तर अप्रमादी अवस्था निर्माण होते. म्हणून जो श्रावक किंवा मुनी आत्म्याकडे येणा-या कर्माची जाणीव ठेवतो तो बंधपासूनही सुटू शकतो.

८) संवर-भावना : संवर हे केवळ साधन आहे. तो आत्मधर्म नाही. कुदळीने विहीर खोदली व पाणी लागले की, कुदळीचे काम झाले. तसेच संवर व निर्जरा तत्वाचे आहे. आत्म्याच्या परमशुद्ध अवस्थेकडे वाटचाल करताना संवराचा स्वीकार ज्ञानमय भावनेने करणे आवश्यक आहे. कारण अज्ञानपणे केलेले व्रत, समिती, गुप्ती इ. मोक्षाचे कारण होत नसून संसाराचेच कारण होतात. म्हणून खरा ज्ञानमय संवर व संवराचा आभास या दोन्ही गोष्टी जाणल्या पाहिजेत.

९) निर्जरा-भावना : पूर्वजन्मी बांधलेली कर्मे अद्यापि आत्म्याशी निगडीत असतात. यथाकाली ती उदयास येतील व नष्ट होतील. परंतु पूर्वकर्मांना तपांच्या द्वारे अगोदरच उदास आणून त्यांचा निचरा करणेही शक्य आहे. पूर्वकर्मांच्या सातामय कर्मांचा उदय होताना म्हणजे

सुखोपभोग, ऐश्वर्य, सत्ता इ. प्राप्त होताना देखील ही कर्माची फळे आहेत असे जाणून त्यांचा इतानपुर्वक त्याग करणे ही खरी निर्जरा होय. तसेच असाता (दुःखकारक) कर्माचा उदय होताना होणा-या दुःख, शोक, ताप, आक्रंदन, पश्चाताप इ. गोष्टीदेखील कर्माचा परिपाक आहे असे जाणावे. त्यामुळे आत्मतत्वाच्या अव्यावध सुखाला बाधा येत नाही, असे सम्यक्ज्ञान सदैव असणे ही निर्जरा भावना होय. निर्जरा हे तत्व देखील कर्माच्या अपेक्षेने सांगितले असल्यामुळे अध्यात्म मार्गात म्हाजेच परमात्म्याच्या भेटीस जात असता, असे निश्चतच जाणावे की निर्जरा कर्माची हेते. आत्मा तर सदैव अबध्द व अस्पर्शित आहे. जोपर्यंत आत्म्याच्या 'अबध्द' पणाबद्दल मनात निश्चय होत नाही तोपर्यंत निर्जरा-मार्ग देखील बालांचा निर्जरा मार्गचक होय. कारण त्यामुळे मोक्षमार्ग होत नाही. खरी निर्जरा ज्ञानपूर्वक जे तप हेईल त्यानेच होते मोक्षमार्गतील शेवटचे शस्त्र म्हणजे निर्जरा होय.

१०) लोक-भावना : या लोकाकाशाचे स्वर्ग, मध्यलोक व नरक असे तीन विभाग आहेत. त्या सर्वाची रचना ही अणुंनी बनलेल्या स्क्ंधामुळे झालेल्या आहे. जीवाने असा विचार करावा की, स्वर्ग, परक किंवा मध्य लोकात माझा जन्म झाला तरी तो माझा जन्म नव्हे. तो देहाचा जन्म आहे. तेव्हा लोकाकाशाचे स्वरूप जाणून घेऊन चैतन्य प्रभु असलेल्या हा आत्मा या सर्व लोकातील सर्व विभूतीहून श्रेष्ठ आहे. स्वर्ग मिळाला तरी आनंद नसावा. नरक मिळाला तरी दुःख नसावे. कारण चैतन्याने निवासस्थान म्हणजे तो स्वतःच होय.

११) बोधि-दुर्लभभावना : गेल्या अनेक जन्मात, जीवाने अनेक वेळा व्रतपालन केले. संयम-धारणाचा प्रयत्न केला. परंतु कैवल्याची प्राप्ती झाली नाही. याचा अर्थ गेल्या अनेक जन्मातील आमची साधना चुकीच्या मार्गाने झाली. मग या मानवजन्मात तरी आम्ही मार्ग सुधारून घेऊ शकत नाही काय? गेल्या अनेक जन्मात भोगलेल्या दुःखापासून काही बोध घेऊन दुर्लभ अशा कैवल्याच्या प्रप्तीच्या मार्गाचा अवलंब करू शकत नाही कां ? तो बोध न झालयामुळे आम्ही महामोहाच्या प्रगाढ निद्रेतुन जागे होत नाही. आणि आज जी जागृति आहे असे वाटते, तो देखील भासच होय. जागृतीसाठी तीन सूत्रे सांगितली आहेत.

(१) मानवी जीवनातूनच जागृतीचा बोध झाला पाहिजे. मानवी जीवन हे सृजनात्मक आहे. तो केन्द्रबिंदु आहे.

(२) जीवनात जो विचार निर्माण होईल तो क्रांतिकारी असावा. मिथ्यात्वातून सम्यक्त्वाकडे नेणारा असावा. निःपक्ष असावा. सत्यग्राही असावा. तटस्थ असावा.

(३) नित्य जागृत असावे. जीवनाबाबत आम्ही अगदी झोपलेले आहोत. जीवनाचा विचारही न करता आम्ही जगत चाललो आहोत. भ्रांत धारणा करून घेऊन आम्ही जगत आहोत. एकदाही डोळे उघडून जीवनाला पाहण्याची हिंमत आम्ही करू शकलो नाही. आमच्या जीवनात पुण्याच्या उपयोगाने सुरक्षा (Security) निर्माण केली आहे. पण काय सुरक्षित राहिले आहे? चैतन्य तर कधीच असुरक्षित नाही. कारण त्याचा नाशच संभवत नाही. खरे तर वस्तुंच्या पर्यायीच्या मृत्युतच आम्ही जगत असतो. क्षणोक्षणी पर्यायीच्या नाश होत आहे. बाल्य नष्ट झाले, तारुण्य नष्ट होत आहे. पण त्या विनाशापासून आम्ही अलिप्त आहोत. मग सुरक्षेची भावना म्हणजे केवळ फसवणुकच नाही काय ? खरे तर आत्माच रक्षणीय आहे. कारण त्याच्या ठिकाणी विकार पावण्याची खास शक्ति आहे. त्या विकार पावण्याच्या शक्तिच्या दुरुपयोगापासून त्या आत्मयालाच वाचवावयाचे आहे. आणि त्यासाठी नित्य जागृत राहणे आवश्यक आहे. ही जागृतीच कैवल्याची ज्योत प्रगट करील.

१२ धर्म-भावना : धर्माचे स्वरूप जाणून घेणे हीही महत्वाची अनुप्रेक्षा आहे. कारण त्या १२ भावनानी वस्तुस्वरूपाची निर्णय करावयाचा आहे. या निर्णयातच मोक्षाचा मार्ग अवगुंठित आहे. आम्ही जयाला धर्म म्हणतो तो पंथीय, श्ास्त्रीय अभिमान, अहंकार नाही ना ? पंथ सदैव अंध असतो. पक्ष सदैव बंधनच असते. म्हणून जिन शासनाने धर्म म्हणजे आत्म्याचे परमात्मस्वरूप जाणणे होय, असे सांगितले आहे. परतत्वाला संस्पर्ष करील असा विचारच धर्म होय. स्व-ला धारण करील तो धर्म अशीही व्याख्या केली आहे. जो अविनाशी अशा परमोच्च सुखाप्रत नेईल त्याला स्वामी समंतभद्र धर्म म्हणतात. धर्म म्हणजे आत्म्याच्या अनंत ज्ञान, सुख , वीर्याचा उदय, त्यांची अनुभती म्हणजे धर्म.

दान, परोपकार, अहिंसा, परधर्मसहिष्णुता, सत्यभाषण, इ. गोष्टींना व्यवहाराने धर्म म्हटले आहे. संसारी जीवांनी सामाजिक जीवनात जी जी सत्कार्ये करणे आवश्यक आहेत ती त्याने निरपेक्ष बुद्धीने करावीत. तो सामाजिक धर्मच होय. परंतु आत्म कल्याणाचा मार्ग केवळ त्याने प्रशस्त होत नाही. दान-धर्म, पूजा-व्रत, वैकल्य केली, पांच महाव्रतांचेही निरतिचार (निर्दोष) पालन केले, तरी परंतु महावीरप्रणीत धर्म स्वीकारला असे होत नाही. महावीरांचा धर्म हा आतूनच

बाहेर, झ-यासारखा, पडला पाहिजे. बाहयाचरण म्हणजे धर्म ही कल्पना केवळ धर्माभास होय. त्यातच केवळ समाधान मानून जगणारा खरा जैन असू शकत नाही. नैष्ठिक जीवनाला लागणारी आध्यात्मिक पात्रता या धर्मचिंतनाने निर्माण व्हावी यासाठीच यशंवरमार्ग सांगितला आहे. ^{१/२}

परिषह-जय :

संवराचा आणखी एक भाग म्हणजे. पतिरषह जय! 'मार्गात् च्यवन निर्जरार्थ परिषोढव्याः।' भगवंताचा मार्ग चोखाळत असता, आत्म-ज्ञानाच्या प्रकाशात न्हाऊन निघण्यासाठी प्रयत्न करीत असता, भौतिक, आधिभौतिक इ. अनेक प्रकारची विधने येतात. ती विधने टाळून, त्या विधनांची फारशी दखल न घेता आत्म विजयाच्या मार्गावर स्थिर राहता यावे म्हणून परिषह-जयाचा मार्ग सांगितला आहे. शरीर आणि इंद्रिये यांच्याशी सख्य सोडले, मनाच्या विविध चांचल्य प्रवृत्तीचा नाद सोडला व आत्म-मार्गावर आरुढ झालो तर आपत्ती येणारच. असंख्यात वर्षे ज्यांना सुख मानले, ज्यांच्या सेवेत जीवनाची सुरक्षिता मानली, त्यांनाच जर अवेरिले तर ती विधने अणणारच. म्हणून २२ प्रकारच्या परिषहांचा संभवतो. त्यांना जिंकणे हा परिषह -जय होय.

(१) क्षुधा-परिषह- भूकेमासून होणारी पीडा सहन करणे.

(१) अनुप्रेक्षा म्हणजे अनुचिंतन तत्वार्थ ९-७

अनुप्रेक्षा म्हणजे शरीर, भोग, संसार यांच्या व्यर्थतेचा विचार- सर्वार्थसिद्धी ९-२

मोक्षाकडे नेण्यासाठी केलेले तत्वचिंतन म्हणजे अनुप्रेक्षा कातिकेयानुप्रेक्षा ९७

२ तत्वार्थसुत्र ९-९

(२) पिपासा-परिषह- तहानेपासून होणारा त्रास सहन करणे.

(३) शीत-परिषह- थंडी, थंडवारा इ. पासून होणारी यातना शांत चित्ताने झेलणे.

(४) उष्ण- प्रखर ऊन, प्रकाश उन्हाचे चटकेइत्यादी वेदना सहन करणे.

- (५) दंशमशकः डांस, पिसवा, विंचू, साप इ. चावणा-या प्राण्यापासून व कीटकापासून होणा-या पीडा शांत मनाने सहन करणे.
- (६) नाग्न्यः दिगम्बरत्व धारण केल्यामुळे नगरवासी लोक, मुले व स्त्रिया यांच्यापासून होणा-या पीडेला सहन करणे.
- (७) अरतिः साधु जीवन व्यतीत करीत असता त्या जीवनासंबंधी घृणात्मक शिव्या/शाप ऐकायला मिळाले, तरी त्यावेळी मन शांत ठेवणे.
- (८) स्त्रीः मुनीला किंवा एखाद्या साध्वीला स्त्रीपासून किंवा पुरुषापासून जो छळ सोसावा लागतो, तो शांत चित्ताने सहन करणे.
- (९) चर्याः चालत असताना कांटे, दुष्ट पुरुष, चोर इ. चा जो त्रास होतो तो सहन करणे.
- (१०) निषद्याः ज्या गावात साधु राहातात तेथील जनतेकडून जो त्रास होतो, तो त्रास सहन करणे.
- (११) शय्याः झोपण्याच्या जागेमुळे होणारा त्रास सहन करणे.
- (१२) आक्रेशः खूप मोठ्यांदा होणारा आरडा-ओरडा किंवा रडारड यामुळे चित्तवृत्तीचा क्षोभ न होऊ देता आत्मचिंतनात स्थिर राहाणे.
- (१३) वधः मृत्युदंडाचे दुःख समता भावाने सहन करणे.
- (१४) याचनाः मुनीना शरीर धारणेसाठी भिक्षावृत्ती स्वीकारावी लागते. अशावेळी होणारी मानहानी, अपशब्द निंदा इ. शांत चित्ताने सहन करणे.
- (१५) अ-लाभ- आहाराला जाऊनही आहार न मिळाला तरी मनाची शांती ढळू न देणे.
- (१६) रोग : पूर्वकर्मांच्या उदयाने प्राप्त होणारी रोग पीडा शांत चित्ताने सहन करणे.
- (१७) तृणस्पर्शः चालताना तृण, कांटे, बारीक टोकदार दगड किंवा अन्य काही पदार्थ यामुळे होणारा त्रास सहन करणे.
- (१८) मलः मल-मूत्र शरीराचा घाम इ. मुळे होणारी पीडा सहन करणे.
- (१९) सत्कारः पुरस्कारः काही प्रियजनांनी किंवा धर्मबांधवांनी केलेला सत्कारही अनासक्तभावाने स्वीकारणे किंवा आपल्या बरोबरील एखाद्या साधुचा सत्कार होत असतांना मनात मत्सर इर्शा उत्पन्न न होऊ देणे.

- (२०) प्रज्ञा: आपणाहून इतर साधूंची 'प्रज्ञा' पाहून मनात स्वतःसंबंधी घृणा किंवा त्याच्यासंबंधी द्वेष उत्पन्न न होऊ देणे.
- (२१) अज्ञान: इतकी वर्षे तपश्चर्या करूनही किंवा मुनी जीवन घालवूनही ज्ञानावरणीय कर्मांच्या तीव्र बंधामुळे अज्ञान दूर होत नाही. अशावेळी मनातून खटू न होता, धर्म मार्गात स्थिर राहणे.
- (२२) अ-दर्शन: अनेक प्रयत्न करूनही काल-लब्धी (योग्य-वेळ) न आल्याने, व दर्शनावरणीय कर्मांचा तीव्र उदय असल्याने सम्यक्दर्शन झाले नाही, हे जाणून मनातून विषादाची भावना काढून टाकणे.

असे हे २२ परिषद- मग ते सुखात्मक असोत की पीडाकारक असोत ते एकाग्रतेसाठी शांतपणे सहन करणे आवश्यक आहे. 'जिन' झाल्यावरही ११ परिषदांना सहन करण्याचा प्रसंग येऊ शकतो परिषदाचेवेळी साधक आत्मरंगी रंगला असला तर हे परिषद केवळ बाह्यच ठरतात. भ. महावीरांच्या दिव्य कैत्रल्याने मानवी मनाचे, शरीराचे वेगवेगळे व्यापार कसे जाणले व त्यासाठी सूक्ष्मातिसूक्ष्म सूचना कशा नमूद केल्या हे यावरून हे पाहण्यासारखे आहे. भगवंताच्या मार्गात स्पष्टता, अ-विसंवादित्व व निर्णयात्मकता हे तीन गुण महत्त्वाचे आहेत. अशा रीतीने ३ गुप्ती, ५ समिती, १० धर्म, १२ अनुप्रेक्षा, २२ परिषद - जय या साधनांनी संवराचा मार्ग प्रशस्त होतो. या संवराच्या अभ्यासाने आत्मशक्तीचा प्रत्यय येतो. या शक्तीची जाणीव झाली की मग निर्जरा - मार्गासाठी साधक प्रयत्न करतो.

निर्जरा - तत्व :

आचार्य उमास्वामींनी निर्जरेचे लक्षण “तपसा निर्जराच” असे सांगितले आहे. तपाने पूर्वबद्ध कर्मांचा निचरा होतो. निर्जरेचे देखील द्रव्यनिर्जरा व भावनिर्जरा असे दोन प्रकार आहेत. द्रव्यनिर्जरा - कर्मांची पकड ढिली पडून ते आत्मप्रदेशापासून विलग होणे ही द्रव्य निर्जरा होय. आत्म्याच्या ज्या शुध्दविशुध्द भावनामुळे कर्मांची निर्जरा होते तिला भाव-निर्जरा म्हणतात. निर्जरेचे सकाम निर्जरा आणि अकाम - निर्जरा असेही वर्णन केले आहे. कर्मांच्या बंध-स्थितीचा काल संपल्यानंतर कर्मरज स्वयमेवच दूर होतात. त्यात आत्मपुरुषार्थ नसतो. पशु-पक्षांना, गुलामांना, नौकरांना इच्छांचा निरोध (तप) घडतो व त्यामुळेही कर्म-निर्जरा होते, ही अकाम निर्जरा होय.

जे साधू, तपस्वी, ब्रती - श्रावक, व श्रावक पूर्वबद्ध कर्माच्या क्षयासाठी उपवासादि बाह्य तप, स्वाध्याय, ध्यान इ. आंतरिक तप करतात, त्यांना स-काम निर्जरा घडते. जी निर्जरा वीतरागतेकडे नेते तीच खरी निर्जरा होय. संसार-बंधाला कारणीभूत होणारी निर्जरा ही शुभ-निर्जरा होय. आचार्य श्रेष्ठ कुंद-कुंद म्हणतात - (समयसार पान २५०-११४,११५) “आश्चर्यच आहे की, सम्यकदृष्टी जीव ज्ञानाच्या सामर्थ्याने कर्माची फळे भोगताना देखील कर्मबंधाला प्राप्त होत नाही. ज्याप्रमाणे वैद्य काही रोगात स्वतः विषांचे सेवन करतात त्या विषाने ते मरण्याऐवजी जीवनाला प्राप्त होतात. तसेच सम्यकदर्शनी माणूस बंधाला कारणीभूत होत नाही, ते ज्ञानाचेच सामर्थ्य आहे. अशुद्ध पदार्थांच्या सेवनानेही अग्नी ज्याप्रमाणे शुद्ध राहतो त्याप्रमाणे कर्माची फळे भोगतांनाही ज्ञानी - (विरागी) माणूस कर्म बंधापासून “अ-लिप्त” राहतो.

कर्म - निर्जरा

ही तपाने होते, हे भगवंताचे वचन आहे. पण तोच केवळ नियम नाही. ज्ञानी माणसाची कर्म - निर्जरा ही अज्ञानी तपस्व्याच्या कर्म-निर्जरेपेक्षा श्रेष्ठ होय. तरी परंतु तपाचे श्रेष्ठत्व नाकारता येत नाही. तपाचे १२ प्रकार अन्यत्र सांगितले असल्याने त्यांचा येथे विस्तार करीत नाही. निर्जरा ही ध्यान मार्गाने देखील घडते. ध्यानातून परमश्रेष्ठ असे अर्हत्पद प्राप्त होते. निर्जरा तत्वाची उपासना ज्ञान आणि ध्यान या दोन तत्वांनी केल्यास सर्व कर्मकलंकाचा नाश व्हायला उशीर लागत नाही. भरतासारख्या चक्रवर्तींनी, किंवा अनेक ज्ञानी जनांनी संन्यास घेताच वैमल्य प्राप्त करून घेतले होते. याचा अर्थ कर्माचा विनाश करण्याचे अजस्र सामर्थ्य त्यांनी अगोदरच प्राप्त करून घेतले होते. ते सामर्थ्य ज्ञान शक्तीचे होय.

निर्जरा तत्त्व हे पुरुषार्थाचे तत्त्व आहे. कर्माचा विनाश आपोआप होईल, असे मानणाऱ्यांना मुक्ती मिळणार नाही. आत्म्याशी अनादी जन्मात संगत करणाऱ्या कर्माचा नाश सांगितला आहे. पण दोन्ही मार्ग एकच होत. तपाने सर्व चित्ताचा, शारीरिक क्रियांचा निरोध होऊन ज्ञानज्योत प्रगट होते. एक क्रिया आहे तर दुसरी उपलब्धी आहे. तप क्रिया आहे तर दुसरी उपलब्धी आहे. तप क्रिया आहे तर ज्ञान उपलब्धी. म्हणून ज्ञान- मय मार्ग म्हणजेच निर्जरेचा मार्ग होय.

मोक्ष :

“सर्व कृत्स्नकर्म विप्रमोक्षे मोक्षः” असे सूत्र उमास्वामीनी सांगितले आहे. सर्व कर्म मलांनी रहित असा आत्माच मुक्त-आत्मा होय. मुक्तीचा मार्ग संवर व निर्जरा या दोन साधनांनी प्रशस्त होतो. मोक्ष ही सिध्द जीवांची भावावस्था होय. त्या सिध्दांचे वर्णन श्री नेमिचंद्र आचार्य असे करतात -

“ सिध्दाणं सिध्द गई केवलणाणंच दंसणं खयियं ।

सम्मत्तमणाहारं उवजोगाणक्कम पउती” गोम्म. ७३०

सिध्द झाल्यानंतर जीव सिध्द गतीत जातो. त्याला केवलज्ञान, क्षायिक दर्शन, क्षायिक सम्यक्त्व, अनाहार आणि जे जाणायचे ते अ-क्रमाने (म्हणजे युगपत् एकाच समयात) जाणता येते.

मुक्ती हे आत्म्याचे ध्येय आहे. आत्मा आणि मुक्ती हे वेगवेगळे नाहीत. अज्ञान, मोह आणि असंयम यामुळे आत्म्यापासून ती वेगळी वाटते. कर्मबंधाच्या संदर्भात मुक्तीचा विचार अधिक चांगल्या रीतीने कळू शकतो. म्हणूनच कर्मबंधातून मुक्ती असा अर्थ मुक्तीचा केला आहे. कारण बंधाचे स्वरूप वेगळे आहे, जीवतत्वाचे स्वरूप वेगळे आहे. कर्म जड पदार्थ तर आत्मा ज्ञानमय-चैतन्यपूर्ण वस्तू ! या दोघांना प्रज्ञारूपी छिन्नीने वेगळे जाणणे व करणे हीच मुक्ती होय. ही आत्मोत्सुक प्रज्ञाच अज्ञान अंधकार दूर सारून जीवाचे परमात्म स्वरूप उघडे करते. म्हणून बंध-विच्छेदाचे कारण म्हणजे ती विलोभनीय आत्मोत्सुक प्रज्ञाच होय. मुक्त झाल्यानंतर हा जीव लोकाकाशाच्या अग्रभागी स्थिर होतो. सिध्द शिलेनंतर अ-लोकाकाश असल्याने त्याचे पुढे तो जात नाही. त्या निवासाला सिध्द-शिला असे म्हणतात, सिध्द जीव पुनः संसारात येत नाहीत. शुध्द ज्ञानमय स्वरूपात अनंत काळपर्यंत तेथे राहतात. त्यांनाही उत्पाद, व्यय व धौव्यत्व सांगितले आहे. कारण जीव हे द्रव्य आहे. व जे जे द्रव्य आहे ते ते वरील तीन गुणांनी सहित असतातच, असा नियम आहे.

अशा रीतीने जीवादिक सात तत्वांचे सम्यक् निरूपण आपण पाहिले. जीवादिक सात तत्त्वे जरी वेगवेगळी असली तरी आचार्यांना अभिप्रेत असे एकच महनीय तत्व म्हणजे 'जीव' होय. जीवाच्या मुक्तीच्या प्रपंचासाठी या सात तत्वांचे इतके दीर्घ प्रवचन त्यांनी केले आहे. १/२

१. समयसार गाथा-२९६, २९७, २९८.

एको मोक्षःय एष नियतो दृग्ज्ञप्ति वृत्त्यात्मकः । अमृतचंद-समय-टीका २४० ।

२. समयसार - २९४.